

Đakovo i ustaško djelovanje tijekom tridesetih godina dvadesetog stoljeća

Mario Jareb

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

U ovom je radu naglasak stavljen na djelovanje pripadnika «Legije boraca za slobodu i nezavisnost Hrvatske». Oni su u proljeće 1930. pokušali u blizini Željezničke postaje Vrpolje izvršiti atentat na vlak koji je u Beograd prevozio članove poklonstvene deputacije kralju Aleksandru. Jugoslavenske vlasti su otkrile i uhitile većinu članova «Legije» potkraj ljeta 1930., a u proljeće 1931. bili su izvedeni pred sud u Beogradu. Njihova je sudbina bila različita. Dr. Antun Crvić, Mijo Seletković i Ignac Domitrović uspjeli su izbjeći uhićenje i pridružili su se ustaškoj organizaciji u inozemstvu. U emigraciji je Crvić objavio nekoliko članaka u ustaško-domobranskim publikacijama, no uskoro je tragično završio. Uhićeni članovi «Legije» bili su na procesu u Beogradu osuđeni na dugogodišnje robijanje u jugoslavenskim tamnicama, iz kojih je većina oslobođena nakon uspostave Banovine Hrvatske u jesen 1939.

Djelovanje pristaša dr. Ante Pavelića u domovini u razdoblju do uspostave Nezavisne Države Hrvatske tek je djelomično istraženo.¹ Pritom se malo zna o njihovom djelovanju u manjim mjestima širom hrvatskih zemalja. Takav je slučaj i s djelovanjem Pavelićevih pristaša u Đakovu. Istraženo gradivo i dostupna

1 O tome, kao i o djelovanju cijeloga Ustaško-domobranskog pokreta, sam na temelju dostupnog izvornog gradiva i literature pisao u monografiji pod naslovom *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga d. d., Zagreb 2006. Ovaj se rad znatnim dijelom temelji na spoznajama i podacima iznesenima u toj monografiji.

literatura ne sadrže veći broj podataka koji bi omogućili sastavljanje opširnijeg i cjelovitog prikaza ustaškog djelovanja na tom području. Vjerujem da bi sustavna istraživanja te problematike mogla iznjedrati nove podatke i spoznaje, koji bi u budućnosti omogućili stvaranje takvog prikaza. Nadam se da će ovaj rad unatoč svojoj ograničenosti potaknuti nove istraživače da se prihvate rada na istraživanju povijesti ustaške domovinske skupine u Đakovu, ali i u drugim manjim mjestima. Niz takvih radova ne bi samo obogatio spoznaje o prošlosti mjesta i krajeva o kojima bi se u njima pisalo, nego bi upotpunio sliku o cjelokupnom djelovanju domovinskog ustaštva do travnja 1941.

Dostupni podaci pokazuju da su se pristaše dr. Ante Pavelića na području Đakova počeli organizirati već početkom 1930., u razdoblju kada tek nastaje ustaška organizacija u inozemstvu. Nema dokaza da bi oni već tada djelovali pod ustaškim imenom, koje se je pojavilo tek u proljeće 1930. u Italiji.² Ipak je bila riječ o Pavelićevim pristašama, koji su održavali vezu s njime osobno i s njegovim tadašnjim bliskim suradnikom Gustavom Perčecom. Riječ je o skupini koja se je okupljala oko Mije Seletkovića.³ Ona je potkraj travnja 1930. pokušala na pruzi kod Željezničke postaji u Strizivojnoj izvesti atentat na vlak kojim je iz Zagreba u Beograd putovala takozvana «poklonstvena deputacija» bivših pristaša HSS-a, koji su prihvatili diktatorski režim kralja Aleksandra, no postavljeni pakleni stroj nije eksplodirao.⁴ Danas su podaci o Seletkovićevoj skupini,

2 O dvojicama oko toga kada je uistinu osnovana Ustaška organizacija (Ustaša, hrvatska revolucionarna organizacija) i kada se je pojam ustaša počeo upotrebljavati kao oznaka za pripadnika ustaške organizacije opširno sam pisao u monografiji *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, 112.-118.

3 Usp. Seletkovićeve Žvotopis u leksikonu *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb 1997., 356. On je kao ustaški emigrant u Italiji naveden u više dokumenata. Jedan od njih je «Spisak organizovanih ustaša, koji se sada nalaze u Italiji», Hrvatski državni arhiv (HDA), Zbirka izvornog gradiva NDH (ZIG NDH), III-78, 627. Također je naveden i na stranici 15. tiskanog talijanskog popisa ustaških emigranata pod naslovom *Fuorusciti Croati in Italia*, Ministero dell'interno. Direzione generale della pubblica sicurezza, Rim 1937., koji se čuva u HDA, ZID NDH, III-78, 635.

4 U članku «Hrvati pred sudom velike Srbije. U Beogradu», *Grič. Hrvatska korespondencija* (Beč), 7. svibnja 1931., 3., se je tvrdilo da su optuženi optuženi i zbog toga što su «dne 22. travnja 1930. god. pokušali direktno ili indirektno da dignu u zrak vlak, kojim je putovala u Beograd deputacija prodanih duša».

Optužnica je gotovo u cijelosti objavljena u sklopu članka «Veliki proces proti Hrvatima u Beogradu», *Hrvatski domobran* (Buenos Aires), god. II., br. 1., 12. lipnja 1931., str. 4.-5., a u njoj se prvooptuženog Miju Seletkovića teretilo da je «21 aprila 1930 kod stanice Strizivojna-Vrpolje postavio paklenu mašinu na prugu, da tako spriječi prolaz vlaka s poklonstvenom deputacijom, koja je išla u Beograd». Optužnica pokazuje da je Seletković postavio eksploziv zajedno s Mijom Kirchmayerom, a dr. Antuna Crvića teretilo se je da je «učestvovao u pokušaju izvršenja atentata na prugu kod Vrpolja, a Seletkoviću omogućio vezu s ostalim optuženima; da je 21 aprila prošle godine u Đakovu znajući za namjeru Seletkovića, Kirchmaiera i drugih, iznajmio kola, kojima su se izvršioči pokušaja atentata odvezli do pruge i tamo položili paklenu mašinu». Ivan Šarčević-Hans iz Đakova (rođen 29. studenoga 1914. u Đakovu) je u razgovoru koji je vodio s kolegom Brankom Ostajmerom 22. kolovoza 2006. rekao da je

pokušaju atentata i karakteru njezina djelovanja dosta poznati zahvaljujući činjenici što je veći broj njezinih pripadnika bio uhićen potkraj ljeta 1930.⁵ i osuđen u velikom procesu koji je održan u Beogradu potkraj travnja i početkom svibnja 1931.⁶ Pritom objavljene podatke treba uzeti s krajnjim oprezom. Optuženici su naime tijekom istrage bili izvrgnuti strašnoj redarstvenoj torturi, pa su mnogi bili spremni «priznati» sve što su im istražitelji stavljali na teret.⁷

Nema dakle dvojbe da je dio optužbi bio neutemeljen. Ipak držim da je u optužnici i raspravi koja je uslijedila u osnovi opisano tadašnje karakteristično djelovanje pristaša dr. Ante Pavelića, odnosno tadašnje ustaško djelovanje. Tako se je u optužnici tvrdilo da su optuženici pripadali tajnoj organizaciji, koja se je

Kirchmayer kasnije navodno izjavio: «Da sam ga ja sâm sastavljao, bi eksplodirao». Ta izjava navodi na zaključak da su Seletković i Kirchmayer po svoj prilici zajedno sastavili pakleni stroj. Ovom prigodom zahvaljujem kolegi Ostajmeru što me je upozorio na razgovor s Šarčevićem i što mi je ustupio na korištenje one njegove dijelove u kojima se spominju pripadnici spomenute skupine. Šarčević navodi i sljedeće: «Bilo je njih dvanaest na optuženičkoj klupi. Šta su? Organizirali da dignu Aleksandrov vlak u zrak. (...) Onda se kazalo pakleni stroj, ali pakleni stroj nije upalio. A kako je, tko je izdao, kako to, to je bilo hapšenja, to su svi zinuli, ne?, nije se mnogo znalo».

O tome možda posredno govori podatak objavljen u *Spomenici Hrvatskog pjevačkog društva «Sklad» - «Preradović» u Đakovu 1863-1939*, (Đakovo 1939.), 406., da je član skupine dr. Željko Klemen bio tajnik tog društva tijekom godine 1930., i to do 31. kolovoza 1930. Tek 12. rujna 1930. na tom ga je položaju zamijenio Josip Faletić. To upućuje na zaključak da je Klemen i uhićen spomenutog kolovoškog dana. Pretpostavljam da su tih dana uhićeni i ostali iz skupine koja je osuđena u svibnju 1931. Inače je u *Spomenici* objavljena i Klemenova fotografija (kao slika broj 80). Podatak o tome da je brodski odvjetnik Filip Markotić uhićen 27. srpnja 1930. na temelju dojave osječke policije slavonskobrodskoj, i to zbog toga što mu je «legionar Šandor [Aleksandar] Gros» iz Đakova donio revolver, upućuje na zaključak da su jugoslavenske vlasti već tada bile na tragu pripadnika te skupine. Usp. rad Suzane Leček, «Brodski odvjetnik Filip Markotić – ‘desni’ haesesovac», *Scrinia slavonica*, br. 6., Slavonski Brod 2006., 480.

5 O tome možda posredno govori podatak objavljen u *Spomenici Hrvatskog pjevačkog društva «Sklad» - «Preradović» u Đakovu 1863-1939*, (Đakovo 1939.), 406., da je član skupine dr. Željko Klemen bio tajnik tog društva tijekom godine 1930., i to do 31. kolovoza 1930. Tek 12. rujna 1930. na tom ga je položaju zamijenio Josip Faletić. To upućuje na zaključak da je Klemen i uhićen spomenutog kolovoškog dana. Pretpostavljam da su tih dana uhićeni i ostali iz skupine koja je osuđena u svibnju 1931. Inače je u *Spomenici* objavljena i Klemenova fotografija (kao slika broj 80). Podatak o tome da je brodski odvjetnik Filip Markotić uhićen 27. srpnja 1930. na temelju dojave osječke policije slavonskobrodskoj, i to zbog toga što mu je «legionar Šandor [Aleksandar] Gros» iz Đakova donio revolver, upućuje na zaključak da su jugoslavenske vlasti već tada bile na tragu pripadnika te skupine. Usp. rad Suzane Leček, «Brodski odvjetnik Filip Markotić – ‘desni’ haesesovac», *Scrinia slavonica*, br. 6., Slavonski Brod 2006., 480.

6 Tadašnji je tisak opširno pratio navedeno suđenje te su u njemu objavljeni ne samo opširni izvodi iz optužnice i presude, nego također i dijelovi rasprave vođene pred sudom. Zanimljivo je da je suđenje na taj način pratio i tjednik *Hrvatski domobran* iz Buenos Airesa, središnje glasilo organizacije Hrvatskog domobrana u Argentini.

7 Tijekom rasprave je većina optuženika opovrgnula «priznanja» dana u istrazi te je istaknula da je «priznala» ono što se je od njih tražilo samo da bi mučenje prestalo. Obrana optuženih je, kako to prenosi članak pod naslovom «Beograd kroji strašne osude», *Hrvatski domobran* (Buenos Aires), god. II., br. 4., 4. srpnja 1931., 5., tvrdila da su jedini «dokazi, na kojima se je sva optužba gradila, bile su izjave dadene na policiji. Kako se je na policiji postupalo i pod kojim okolnostima su izjave dadene utvrđeno je na samoj raspravi, to jest, da je sve izjave policija dobila stavlajući optužene na strašne muke.

Tjednik Hrvatski domobran u Buenos Airesu opširno je pratio suđenje pripadnicima đakovačke skupine, o čemu svjedoči i ovaj prilog objavljen u njegovom drugom broju od 19. lipnja 1931.

zvala «Legija boraca za slobodu i nezavisnost Hrvatske». Držim da uporaba toga naziva dodatno osnažuje pretpostavku o tome da je ustaška organizacija stvorena tek u proljeće 1930., a ne neposredno prije Pavelićeva odlaska u emigraciju u siječnju 1929. «Legija» je naime prema svim dostupnim podacima trebala biti organizacija koja se je vojno-terorističkim metodama trebala boriti protiv jugoslavenske države. Prema tome je samo njezino osnivanje bilo u potpunoj protivnosti s tadašnjim državnim poretkom i njezine osnivače uistinu ništa nije priječilo da uzmu ime koje im se prohtije. Zanimljivo je da su oni bili u izravnom doticaju s dr. Antom Pavelićem i Gustavom Perčecom, što također upućuje na pretpostavku da ustaško ime nije tada prevladalo niti kod njih dvojice.⁸ Vrlo je vjerojatno da su kasnije s širenjem ustaškog imena i đakovački «legionari» prihvatili ustaško ime.

Mijo Seletković

Dragan Devčić

Pristup u «Legiju» je inače bio vrlo sličan kasnijem pristupanju u Ustašku organizaciju. Tako su Andrija Tilman i stanoviti Bošnjaković prigodom jedne posjete Pečuhu susreli samog Pavelića, a «on ih je pitao, Žele li pristupiti u organizaciju i kad su mu oni potvrdili, pozvao ih da dignu tri prsta u zrak i da se zakunu. Ovim časom stupili su u «Legiju boraca za slobodu i nezavisnost

8 U dijelu rasprave koji je prenesen u članku pod naslovom «Veliki proces proti Hrvatima u Beogradu», *Hrvatski domobran* (Buenos Aires), god. II., br. 2., 19. lipnja 1931., 5. tvrdilo se je da «su tobože Tilman i Bošnjaković prelazili mađarsku granicu, kako su u Pečuhu sastali se sa jednim gospodinom iz Zagreba.

Hrvatske».⁹ U optužnici se je tvrdilo i da Pavelićevi pristaše iz domovine (pa tako i oni iz Đakova) dolaze u Pečuh, gdje «polažu zakletvu na ruke naših emigrantskih vođa i članova toga pokreta i pristupaju u organizaciju».¹⁰

Prethodna rečenica pokazuje da su članovi «Legije» izravno održavali vezu s Pavelićem i Perčecom u inozemstvu, uglavnom u spomenutom mađarskom gradu Pečuhu. Za to se je posebno teretilo prvooptuženog Miju Seletkovića, za kojeg se je tvrdilo da je organizirao ljude u Đakovu i okolici i slao ih u inozemstvo.¹¹ Brojne tvrdnje iznesene u optužnici i raspravi upućuju da je i đakovačka skupina, «Legija», kao i ostale skupine pristaša dr. Ante Pavelića djelovala na dva načina, vojno-teroristički i obavijesno-promidžbeni.

Važnost vojno-terorističkog djelovanja istaknuta je i činjenicom da je u središtu optužbe bio atentat na vlak kojim je trebala proći poklonstvena deputacija. Iz Mađarske su u tu svrhu, ali ne samo zbog toga, pripadnici «Legije» u više navrata prenijeli više kilograma eksploziva. Također su donijeli i nekoliko pištolja te nešto streljiva i eksploziva.

Eksploziv i ostalo oružje je trebalo poslužiti ponajprije kažnjavanju onih Hrvata koji su u očima pripadnika «Legije» promatrani kao izdajice, što je također bilo karakteristikom tadašnjeg djelovanja pristaša dr. Ante Pavelića. Nema dvojbe da je tada veliki broj Hrvata članove poklonstvene deputacije promatrao kao izdajice. U optužnici je spomenuta i nakana izvođenja atentata na dr. Nikolu Nikića, koji je također kao nekadašnji istaknuti pristaša HSS-a pristupio diktatorskom režimu.¹² O želji pristaša dr. Ante Pavelića da se obračunaju s onim Hrvatima koji su prišli diktatorskom režimu svjedoči niz atentata, od onoga na Tonija Schlegela u ožujku 1929. do onoga na Mirka Neudorfera.¹³

9 Isto.

10 «Veliki proces protiv Hrvata u Beogradu», *Hrvatski domobran* (Buenos Aires), god. II., br. 1., 12. lipnja 1931., 5.

11 U raspravi, «Veliki proces protiv Hrvata u Beogradu», *Hrvatski domobran* (Buenos Aires), god. II., br. 2., 19. lipnja 1931., 5., je navedeno i da je Seletković «boravio u Beču, te je došao u vezu s Pavelićem i Perčecom. On je stajao u vezi sa Perčecom. /../

12 U članku «Veliki proces protiv Hrvata u Beogradu», *Hrvatski domobran* (Buenos Aires), god. II., br. 2., 19. lipnja 1931., 5., je navedeno da je dr. Ante Pavelić pokojnom Ivanu Bošnjakoviću prigodom njihova susreta u Pečuhu osobno rekao da «ima da ubije dra Nikolu Nikića, pa mu je dao 5 kg. eksploziva i oružje». Dr. Nikola Nikić, rodom iz Nikinaca u Srijemu, bio je tijekom dvadesetih godina član HSS-a. Već tada se je razišao sa Stjepanom Radićem, a poslije je prišao diktaturi i ušao u Narodnu skupštinu Kraljevine Jugoslavije.

13 O Schlegelovu djelovanju, pa i o njegovu ubojstvu, opširno je u poglavlju pod naslovom «Novinar Josip Schlegel i njegov utjecaj na politiku Hrvatske u prvoj polovici dvadesetog stoljeća» pisala Mira Kolar Dimitrijević, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeću*, Njemačka narodna zajednica, Osijek 2001., 235.-268. O tom sam atentatu pisao u spomenutoj monografiji, 86.-92. O atentatu na Neudorfera pisala je Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*,

Obavijesno-promidžbena djelatnost bila je također važan dio tadašnjeg djelovanja Pavelićevih pristaša. U optužnici je zbog toga i bilo istaknuto da su članovi «Legije» bili u Mađarskoj opskrbljeni «i letacima i novinama terorističkog sadržaja ‘Ustaša’ i ‘Grič’ radi rasturanja u našoj zemlji». Navedeno je da su optuženi Željko Klemen i Simon Mikić primili *Grič* (koji je tada izlazio u Beču).¹⁴ Pritom je Mikić primio cijeli paket toga lista, očito sa svrhom da dobivene primjerke ilegalno podijeli u Đakovu.

Naposlijetku je 23. svibnja 1931. proglašena presuda, prema kojoj su osuđeni na smrt «Mijo Seletković, Andrija Tilman i Mijo Kirchmayer. Na 20 godina teške tamnice, Dr. Ante Crvić, na 18 godina Antun Herman i Ivan Ruškan; na 16 godina, Antun Budrovac; na 15 godina: Aleksander Gros i Ignac Domitrović; na 8 godina Franjo Carević; na 6 godina Dr. Željko Klemen, Luka Stijeivić-Bijelić; na 2 godina Franjo [očito je riječ o Simonu ili Šimunu, nap. M. J.] Mikić i Dragan Devčić, dok je Čanić odriješen».¹⁵

Spomenuto je da su Mijo Seletković, dr. Antun Crvić i Ignac Domitrović izbjegli uhićenje te su se pridružili već postojećoj Ustaškoj organizaciji u inozemstvu. Dostupni podaci pokazuju da su zajedno s drugim ustaškim emigrantima boravili u ustaškim logorima u inozemstvu. Dr. Antun Crvić je kao jedan od branitelja optuženih na procesu koji je protiv dr. Vladka Mačeka i skupine HSS-ovaca vođen u Beogradu od 24. travnja do 14. lipnja 1930. bio poznat široj hrvatskoj javnosti. On je tijekom boravka u emigraciji u ustaško-domobranskim publikacijama objavio nekoliko članaka.¹⁶ Njegova je

Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet, Zagreb 2002., 313.

- 14 Tako je Željko Klemen bio optužen «da je primio jedan broj ‘Griča’, a da o tome nije izvijestio državne vlasti», a Simon (Šimun) Mikić da je «17 jula [1930.] primio jedan paket ‘Griča’ i da nije podnio prijavu vlastima», «Veliki proces proti Hrvatima u Beogradu», *Hrvatski domobran* (Buenos Aires), god. II., br. 1., 12. lipnja 1931., 4. Očito je da je riječ o *Griču*. *Hrvatskoj korespondenciji*, koja je izlazila u Beču od travnja 1930. Prema tome su optuženi pripadnici «Legije» raspolagali s ranim brojevima toga lista. Uz hrvatsko su izdanje sigurno postojala izdanja na njemačkom i francuskom jeziku, no pretpostavljam da su do Đakova došli primjerci izdanja na hrvatskom jeziku. O izlaženju toga lista pisao sam u monografiji *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, 186.-192.
- 15 «3 smrtno osude i 126 godina teške robije», *Hrvatski domobran* (Buenos Aires), god. II., br. 1., 12. lipnja 1931., 8. Podatak o tome da je osuda proglašena 23. svibnja 1931. spomenut je u članku «Tri smrtno osude», *Hrvatski domobran* (Buenos Aires), god. II., br. 3., 26. lipnja 1931., 4. U njemu je spomenuto da na osudu nema apelacije, no očito je da je uskoro djelomično izmijenjena. Naime, na smrt osuđeni Tilman i Kirchmayer upućeni su na izdržavanje kazne i nisu pogubljeni, pa je očito da im je osuda preinačena. Ivan Šarčević-Hans je u spomenutom razgovoru s kolegom Ostajmerom izjavio da su Tilman i Kirchmayer «bili suđeni na smrt vješanjem. Ali je Akšamović [biskup Antun Akšamović, nap. M. J.] putem Ribara starog [odvjetnik i političar Ivan Ribar, nap. M. J.]. Ribar stari je bio advokat nekad u Đakovu, od Lole Ribara otac. Onda su oni djelovali da se ovi pomiluju na dvadeset godina».
- 16 Poznata su mi dva njegova članka: 1. «Protiv Karađorđeviću (povodom lažnih vijesti ‘Avale’)», *Grič. Evropski prilog Hrvatskog domobrana u Buenos Airesu*, 20. veljače 1932., 1.; 2. «Uskrnuće Hrvatske», *Grič. Evropski prilog Hrvatskog domobrana u Buenos Airesu*, 3. rujna 1932., 1.

zbog vrlo slabe hrane i teških poslova, te smo dapače atakirali na njegovu zgradu i sa batinama». ¹⁷ Pretpostavljam da je Crvić zbog toga sukoba bio prebačen iz Mađarske u ustaški logor u Italiji, gdje mu se gubi svaki trag. Prema kasnijem svjedočenju bivšeg ustaškog emigranta Mate Šumana Pavelić je «u ustaškim logorima u Italiji dao poubijati veći broj ljudi – među kojima i pjesnika Vladu Kunića iz Slav. Broda, Marka Oštrića iz Novigrada, dr. Slavca [Antu, nap. M. J.] Crvića iz Vinkovaca i mnoge druge, samo zato što nisu slijepo primali sve njegove direktive». Crvićev slučaj spomenuo je nakon Drugog svjetskog rata i Ante Moškov, prema čijim se riječima može zaključiti da je Crvić nestao (odnosno da je bio ubijen) u razdoblju nakon početka ljeta 1933. ¹⁸ Seletković je bio bolje sreće te je kao ustaški emigrant dočekao uspostavu NDH u travnju 1941. ¹⁹ Ignac Domitrović je također uspio pobjeći iz Hrvatske te se je pridružio Ustaškoj organizaciji, no nije mi poznata njegova daljnja sudbina. ²⁰

Osuđeni pripadnici «Legije» su kao politički osuđenici poslani na izdržavanje kazne u zloglasne jugoslavenske kaznionice. Odredište im je bila kaznionica u Srijemskoj Mitrovici, a tadašnji politički osuđenik iz redova HSS-a Ivan Bernardić spominje da je u «godini 1931. došlo (...) deset osuđenika Hrvata iz Đakova». ²¹ On tu skupinu, a osobito njezina neformalnog vođu dr. Željka Klemena spominje na više mjesta. ²² Pritom o Klemenu piše s izrazitom antipatijom, pa čak i s mržnjom. Klemen se je naime jasno deklarirao kao pristaša dr. Ante Pavelića, a Bernardićeve riječi u najmanju ruku upućuju na to i da nije imao visoko mišljenje o HSS-u. Također treba uzeti u obzir da je Bernardić pisao

17 Šime Balen, Pavelić, Biblioteka Društva novinara Hrvatske, Zagreb 1952., 21.

18 HDA, Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (RSUP SRH), Služba državne sigurnosti (SDS), 013.0/4, dossier A. Pavelić, Ante Moškov, Dr. Ante Pavelić, 77.-78. U spomenutom talijanskom popisu ustaških emigranata *Fuorusciti Croati in Italia*, Ministero dell' interno. Direzione generale della pubblica sicurezza, Rim 1937., koji se čuva u HDA, ZIG NDH, III-78, Crvić nije spomenut, što posredno potvrđuje navode o tome da je bio ubijen.

19 Seletković je spomenut u prethodno spomenutom talijanskom popisu, ali i u sličnom popisu pod istim naslovom *Fuorusciti Croati in Italia*, Ministero dell' interno. Direzione generale della pubblica sicurezza, Rim, kolovoz 1939., koji se čuva u HDA, ZIG NDH, III-78, 636.

20 Činjenica je da je on spomenut u slikovnom prilogu koji je pod naslovom «Banditi sa Janka Puste» objavljen u tjedniku *Seljačke novosti* (Zagreb), br. 43/1934., 6. U njegovu je sklopu objavljeno trinaest fotografija važnijih ustaških emigranata a među njima su bile i fotografije Ignaca Domitrovića i Mije Seletkovića. Pritom je važno napomenuti da je na istoj stranici objavljen i prilog pod naslovom «Pokvarena gospoda – banditi». U njegovu su sklopu objavljeni fotografija i Životopis dr. Antuna Crvića, koji je tada bio mrtav već više od godinu dana. To upućuje na oprez prigodom uporabe oba priloga, no nema dvojbe da su urednici priloga stavili fotografije istaknutijih emigranata. Inače se objavljene fotografije susreću u tadašnjim policijskim dosjeima i tjeralicama, pa pretpostavljam da su i *Seljačkim novostima* na raspolaganju bili upravo takvi izvori.

21 Ivan Bernardić, *život iza željeznih rešetaka*, bez oznake mjesta i godine izdanja [Zagreb 1940.].

22 Bernardić je Klemena spomenuo na brojnim mjestima u svojoj knjizi, na stranicama 35.-36., 39., 40., 56.-57., 60.-61., 74. i 88., i to isključivo u vrlo negativnom kontekstu.

svoje uspomene u vremenu postojanja Banovine Hrvatske, kada su odnosi HSS-a i ustaške domovinske skupine bili otvoreno neprijateljski. Zbog toga ne bi bilo čudno da je on kao iskreni Mačekov pristaša svoja tadašnja stajališta posredno «prenio» i na događaje koji su se dogodili desetak godina prije.²³ On je također iznimno negativno gledao na intelektualce, pa je zapisao da je bilo karakteristično «da su mnogi hrvatski intelektualci nakon 6. siječnja 1929. izgubili glavu. Kod njih je nastao neki politički očaj i bezkičmenjaštvo. (...) U robiji je već postalo pravilo, da kadgod koji intelektualac dođe u kaznionu, da tako nastaje veća zbrka među ljudima. (...) Gospoda doktori i studenti bili su u robiji na sramotu hrvatstva i na veliku štetu i poteškoću čeličnim karakterima i dosljednim Hrvatima robijašima».²⁴

dr. Željko Klemen

23 On je ostao otvoreni Mačekov pristaša i nakon 10. travnja 1941., zbog čega su ga zatvorile vlasti NDH. Mačeka je nastavio braniti i nakon dolaska komunističke vlasti u proljeće 1945. Tako je u jesen 1945. objavio članak pod naslovom «Predsjednik Hrvatske seljačke stranke dr. Vladko Maček», *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode* (Zagreb), 20. listopada 1945., 1. Članak je naime potpisan s «R.» (redakcija), pa je vjerojatno da mu je autor bio upravo glavni urednik Ivan Bernardić. U njemu je dosljedno branio Mačekovu politiku tijekom rata, a odbio je i sve komunističke optužbe o navodnoj suradnji Mačeka s ustašama. Bernardić je zbog svojih stajališta ubrzo dospio i u komunistički zatvor.

24 Ivan Bernardić, *Život iza željeznih rešetaka*, 42.

Bernardić tvrdi da su osuđeni HSS-ovci očekivali da će dolazak đakovačke skupine olakšati njihov položaj hrvatskih političkih osuđenika, računali «smo: biti će nam lakše i prema upravi, koja nas je tlačila i prema komunistima, koji su uvijek spletkarili, zbog čega nismo nikada imali mira. Da nije u tome društvu bilo Željka Klemena, advokata, vjerojatno da naše veselje nebi bilo baš sasvim uzalud. Prije svega počeo se naprasito vladati. Dao nam je odmah jasno na znanje, da je on za nas samo ‘Gospodin Doktor’. Mrzio je strahovito Hrv. Selj. Stranku i priznate narodne vođe i prvake. (...) Svagdje je smatrao za potrebno da istakne, da je on nešto drugo nego mi ostali: da je on ‘pravaš’, prijatelj i znanac Pavelića i Perčeca itd. (...) U razmiricama između komunista i nas Hrvata radićevaca, on je pristajao uz komuniste i pred njima nas ogovarao».²⁵ Bernardić dalje navodi da se s Klemenom nikako nije moglo, a i njegovi «suosuđenici đakovčani jednoglasno su iznašali stvari, koje su ga stavljale u najlošije svjetlo. Mi smo imali prilike uvjeriti se, da je to sve tačno».²⁶ Klemen je na više mjesta prikazan kao osoba koja je surađivala s komunistima i koja nije imala hrabrosti suprotstaviti se upravi kaznonice. Tako je na jednom mjestu izričito označen kao «miljenik uprave zavoda» Srijemska Mitrovica,²⁷ a na više je mjesta označen «komunističkim

25 *Isto*, 35. Dostupni izvori pokazuju da je Klemen prije uvođenja diktature bio pristaša HSS-a. Tako je u Izvještaju o političkim prilikama u mjestu Đakovo, koje je odjeljenje za državnu zaštitu MUP-a Kraljevine Jugoslavije poslalo Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine u Zagrebu 22. travnja 1930., stajalo da su nakon prekida rada Hrvatskog sokola svi njegovi članovi pristupili Hrvatskom pjevačkom društvu (HPD) «Preradović». U «bivšem društvu ‘Hrvatskog sokola bili su zastupljeni samo članovi bivše H. S. S.», a među «glavnim faktorom» HPD «Preradović» bili su godine 1930. izabrani i «advokat Dr. Željko Klemen», «Šimo» [Simon] Mikić i Dragan Devčić, «svi poznati pripadnici bivše H. S. S. čiju ideju još i danas zastupaju». Prijepis spomenutog izvješća donosi Mato Horvat u neobjavljenom rukopisu pod naslovom «Nekoliko podataka o prošlosti nekih đakovačkih kulturno-prosvjetnih društava», a navedene podatke na stranici 9. Na taj me je rukopis upozorio kolega dr. Vladimir Geiger, koji mi je kopiju istoga stavio na raspolaganje. Zbog toga mu se ovom prigodom zahvaljujem. U istom je izvješću, na stranici 10. spomenutog rukopisa, navedeno da su još u ožujku 1930. Mikić i Devčić došli pod «strogi ali diskretni policijski nadzor i da se i nadalje prati svako njihovo kretanje i rad». Očito je da tada jugoslavenske vlasti nisu njihovo djelovanje povezivale s djelovanjem spomenutu «Legije». Oni su bili nepoćudni zbog svoje pripadnosti HSS-u. Sumnju je izazvala i činjenica da je na pošti zaplijenjeno pismo «koje je pisao Hefer Milan iz Amerike», a u njemu su «nađene američke novine, u kojima piše, da bi trebalo ili da se sprema izvršenje atentata na nj. vel. kralja». Horvat na stranici 12. svojega rukopisa spominje da je «prvak HSS kotara đakovačkog Dragan Devčić uapšen (...) i prepraćen upravi policije u Zagrebu Dru Janku Bedekoviću, što je dijelio rezoluciju protudržavnog sadržaja iz Clevelanda – Protest Hrvata iz Clevelanda na ligu naroda». U optužnici iz godine 1931. Devčić nije optužen za takvo djelo. Zbog toga pretpostavljam da je riječ o uhićenju koje nije imalo veze s djelovanjem «Legije», i nakon kojega je ubrzo pušten na slobodu. Pretpostavljam da je po povratku u Đakovo nastavio ilegalno djelovati, da bi potkraj kolovoza 1930. bio uhićen u vezi s neuspjelim atentatom na poklonstvenu deputaciju. Sve su to logične i utemeljene pretpostavke, no za donošenje konačnog zaključka trebalo bi pronaći dodatne dokaze.

26 *Isto*, 35.-36.

27 *Isto*, 39.

eksponentom».²⁸ U smislu suradnje s komunistima spomenuti su i Mijo Kirchmayer i Antun Budrovac.²⁹ Pritom je Bernardić osobito negativno pisao o Budrovcu. On je označen kao privrženik komunista, a na kraju se je bio spreman i poniziti pred upravom kaznionice.³⁰

Prethodni odlomak pokazuje da je Bernardić spomenute pripadnike đakovačke skupine opisao izrazito negativno, a naveo sam i neke od razloga koji su ga naveli da tako postupi. Sve to upućuje na zaključak da je Bernardićeva knjiga pisana vrlo jednostrano, i ono što je u njoj izneseno o pripadnicima drugih političkih opcija (ustaše i komunisti) treba uzeti s velikim oprezom. Nju i inače prate slabosti nazočne u najvećem dijelu memoarskih radova, no unatoč svim slabostima ona ipak predstavlja bogat izvor podataka koji se ne može ignorirati. Ona ipak potvrđuje poznatu spoznaju o tome da su u jugoslavenskim kaznionicama često surađivali zatvoreni komunisti i ustaše. Ta je suradnja često bila usmjerena protiv interesa HSS-a, što se je ogledalo u nastojanju obje skupine da zatvorene HSS-ovce privuku na svoju stranu. Bernardić je zbog toga komuniste i «frankovce» promatrao na isti način, i nije vidio razlike među njima, o čemu svjedoče i tvrdnje da su iste osobe istodobno bile i komunistički eksponenti i frankovci.

O suradnji komunista i ustaša govori i ljevičarska (komunistička) brošura pod naslovom *Robija* iz godine 1936.³¹ U njoj je spomenut i dr. Željko Klemen, no u posve drugačijem svjetlu. Ona posredno pokazuje da je on po svoj prilici u ljeto 1934. premješten u Lepoglavu, a u proljeće 1935. (nakon nereda koji su izbili potkraj travnja 1935.) politički osuđenici su ga poslali upravniku kaznionice «sa zahtjevom da se političke osuđenike oslobodi prisilnog rada». Pritom je upravnik pokušao Klemena odvojiti od ostalih osuđenika istaknuvši da je on «intelektualac, a oni su obični plaćeni razbojnici».³² Istodobno je došlo do sukoba političkih osuđenika sa jednim od tamničara, a tada je Klemen odlučno nastupio u zaštitu osuđenika. Iste je godine Klemen u društvu s istaknutim

28 Tako je na stranici 88. među «bivše ultra frankovce», a tadašnje «odlične komunističke eksponente» svrstao i Klemen.

29 Kirchmayera je autor spomenuo na stranicama 86. i 94., gdje je tek posredno progovorio o njegovim doticajima s komunistima.

30 Na stranici 39. svoje knjige Bernardić izričito tvrdi da je Budrovac bio «očajan i komunistima privržen», te je «naskoro otišao k njima». Na stranici 75. spomenuto je da je Budrovac u jednom trenutku bio na čelu «molbaške ili pokloničke akcije». A molbaši su bili oni, koji su pokleknuli pod terorom uprave te «u Želji, da si poboljšaju Život u robiji, tužakaju stražarima i upravi svoje drugove, (...) petljanski poslužuju straži, i (...) prave (se) politički lojalni prema režimu diktature». Među «molbaše» je autor svrstao i Grosa (Aleksandar Gros?) i Hermann (Antun Herman?), po svoj prilici pripadnike spomenute đakovačke skupine.

31 Nikola Rubčić (uredio i izdao), *Robija. Zapisci hrvatskih narodnih boraca*, Zagreb 1936.

32 *Isto*, 45.

*Ivan Bernardić u svojim uspomenama na boravak u jugoslavenskim
kaznionica spominje i osudene Đakovčane, a najviše dr. Željka*

ustaškim osuđenikom Jucom Rukavinom i Antom Dobrilom «s gnušnjem» odbio ponude upravnika kaznionice.³³ Klemena je ukratko u svojim sjećanjima spomenuo i bivši politički osuđenik i pripadnik VMRO-a Konsatntin Ćipušev.³⁴

S obzirom da je Klemen bio osuđen na kaznu od šest godina zatvora, pretpostavljam da je iz kaznionice pušten najkasnije u proljeće 1937. Nije mi poznata njegova daljnja sudbina, no čini se da je potkraj 1939. ili početkom 1940. živio u Osijeku.³⁵ Baš kao i Klemen, i većina ostalih osuđenika iz 1931. bila je tada na popisu članova društva «Hrvatski politički kažnjenici».³⁶ Dostupni podaci upućuju na zaključak da su preostali osuđenici iz te skupine pušteni na slobodu nakon sklapanja sporazuma Cvetković-Maček i uspostave Banovine Hrvatske, odnosno amnestije koja je tada proglašena. Tada su u Đakovu svečano dočekani s «glazbom i kočijama»,³⁷ odnosno glazba «ih je dočekala kad su došli, netko je spomenuo, glazba ih dočekala na stanici kad su došli iz zatvora».

Nije mi poznata daljnja sudbina svih članova te skupine. Sigurno je tek da je Drugi svjetski rat preživio drugooptuženi Andrija Tilman, koji je umro 1. siječnja 1984.³⁸ Mijo Kirchmayer je po uspostavi NDH imenovan gradonačelnikom

33 *Isto*, 53.

34 Koce (Konstantin) ĆIPUŠEV, *19 godina u srpskim zatvorima. Uspomene* (Коце ЦИПУШЕВЪ, *19 ГОДИНИ ВЪ СРЪБСКИТ ЗАТВОРИ. СПОМЕНИ*), predgovor Simeona Radeva, Sofija 1943. Klemena je spomenuo u poglavlju pod naslovom «Srijemska Mitrovica – u središnjem zatvoru», str. 167.-190.

35 U popisu članova društva «Hrvatski politički kažnjenici», koji je objavio Mirko Glojnarčić, *Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919-1939)*, naklada Antuna Velzeke, Zagreb (veljača) 1940., 273., naveden je «dr Željko Klemen, odvjetnik» kao član iz Osijeka.

36 Na prethodno navedenom popisu, na stranici 271., naveden je Antun Budrovac kao član iz mjesta Budrovci u neposrednoj đakovačkoj okolici, a kao članovi iz Đakova navedeni su na istoj stranici postolar Antun Herman, trgovac Drago Devčić, stolarski pomoćnik Aleksandar Gros, bačvar Mile Kirhmayer (po svoj prilici je riječ o Miji Kirchmayeru), trgovac Šimun Mikić (očito Simon Mikić, kako je bilo navedeno u optužnici), mehaničar Andrija Timan (očito drugooptuženi Andrija Tilman) i seljak Luka Sijević. Ivan Šarčević-Hans je u spomenutom razgovoru s kolegom Brankom Ostajmerom naveo da je Gros bio «tišler», Herman «šuster», Mikić «trgovac», Klemen odvjetnik, što se slaže s podacima navedenim u Glojnarčićevoj knjizi. Šarčević za Devčića navodi da je imao «pivaru», iako je u navedenom popisu spomenut kao trgovac. U Izvještaju o političkoj situaciji u mjestu Đakovu, koji je 15. travnja 1930. đakovački sreski načelnik Đurin uputio Okružnom inspektoratu Savske banovine u Osijeku, Devčić je naveden kao «trgovac s vinom u Đakovu». Prijepis spomenutog izvješća donosi Mato Horvat u navedenom rukopisu «Nekoliko podataka o prošlosti nekih đakovačkih kulturno-prosvjetnih društava», 6. U to je vrijeme razmjerno uobičajen naziv prodavaonica i skladišta vina i ostalih pića bio «pivnica» (ili «pivara»). Očito je dakle da je Devčić koji je imao «pivaru» istovjetan s Devčićem koji je bio «trgovac s vinom u Đakovu».

37 To je izjavila kćer Andrije Tilmana Ruža Reibli iz Đakova u razgovoru koji je vodila s kolegom Brankom Ostajmerom 18. lipnja 2007. Ovom prigodom zahvaljujem kolegi Ostajmeru što mi je ustupio podatke o Andriji Tilmanu, koje je doznao u tom razgovoru.

38 Taj podatak i druge detalje iz Tilmanova Životopisa doznao je kolega Branko Ostajmer u spomenutom razgovoru s Ružom Reibli iz Đakova. Inače je Tilman rođen godine 1908. Po dolasku s robije povukao se je iz politike. Nakon Drugog svjetskog rata radio je neko vrijeme u Elektroprivredi, a kod kuće je u «fušu»

Đakova, da bi ga po svršetku rata uhitile nove komunističke vlasti i u siječnju 1946. osudile na dvadeset godina zatvora s prisilnim radom.³⁹ Upućen je na izdržavanje kazne, no nakon toga mu se gubi trag. Simon (Šimun) Mikić također je preživio rat, no Vojni sud Vojne oblasti za Slavoniju ga je 9. srpnja 1945. osudio na kaznu «kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 10 godina».⁴⁰ Bizarno je to što je u presudi proglašen krivim i zbog svoje djelatnosti početkom tridesetih godina, iako je za ta djela bio već jednom osuđen godine 1931.

Nije mi također poznato da li su nakon uhićenja pripadnika «Legije» u Đakovu ostali djelovati i drugi njezini pripadnici, odnosno da li je u sljedećim godinama u tome gradu bilo pristaša dr. Ante Pavelića i zaprisegnutih pripadnika Ustaške organizacije.⁴¹ Nedvojbeno je da je u drugoj polovici tridesetih godina takvih osoba zasigurno bilo, inače se ne bi moglo dogoditi da se u tome gradu ilegalno tiskaju ustaške brošure. Prema kasnijim navodima je naklada «tih brošura bila (...) relativno velika, čak do 10 hiljada primjeraka a štampalo se ilegalno u tiskari u Đakovu».⁴²

Prethodne stranice pokazuju da se zasad može govoriti tek o fragmentima djelovanja pristaša dr. Ante Pavelića u Đakovu prije travnja 1941. Zbog toga se nadam da će se novi istraživači zainteresirati za tu nedvojbeno zanimljivu i važnu problematiku, koja nije značajna samo za bolje poznavanje prošlosti grada

radio postolarske poslove, što se ne slaže s zanimanjem mehaničara navedenom u Glojnaricevoj knjizi na str. 271. Posmrtno je dobio status političkog zatvorenika poslije 1990.

39 Usp. njegov Žvotopis u knjizi *Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika. Podružnica Osijek – Ogranak Đakovo, Đakovo 2007., 334.

40 Cijela je presuda objavljena u prethodno spomenutoj knjizi *Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu i poraću*, 392.-393. U optužnici je navedeno da je Mikić po osnutku NDH bio postavljen za povjerenika «u radnji otjeranog u logor Epštajn Jakova u Djakovu, a kasnije spomenutu radnju i prekupio za 350.000 kuna» te što je «od ustaškog logora u Đakovu 1942. g. postavljen za tabornika ust. mladeži, a 4. II. 1943. od glavnog ustaškog stana za ustaškog pobočnika u Đakovu». U istoj je knjizi na stranici 394. objavljena i preslika osobnog spisa osuđenika iz «Zavoda za prisilni rad – Stara Gradiška», koja pokazuje da je Mikiću kazna kasnije smanjena na sedam godina, no on je umro 6. lipnja 1948. Isti dokument pokazuje da je bio rođen u Gorjanima kod Đakova 23. veljače 1900. Usp. i Žvotopis objavljen u istoj knjizi na stranici 337.

41 Ivan Šarčević-Hans je spomenuo da su se s oslobođenim članovima «Legije» u Đakovo godine 1939. (on u razgovoru krivo navodi godinu 1938.) vratili i «pop Fratrić», činovnik Carević i seljak Ručević. U istom je razgovoru spomenuo i da su s «legionarima» suđeni i «pop Frajtić iz Levanjske Varoši, Župnik je bio, pa Ručević iz Budrovaca». Očito je da su «pop» Frajtić i Fratrić ista osoba. U optužnici i presudi ne spominju se ni Frajtić/Fratrić ni Ručević, no to ne znači da se te dvije osobe nisu mogle kao politički kažnjenci vratiti u Đakovo s ostalim đakovačkim kažnjenicima godine 1939. Pretpostavljam da su i ta dvojica bila na robiji kao politički kažnjenci, no očito zbog drugih djela. To upućuje na zaključak da nisu samo pripadnici «Legije» bili u oporbi prema režimu, no nije mi poznato kojoj su političkoj skupini ta dvojica pripadala.

42 HDA, RSUP SRH, SDS, 013.0/1, elaborat Ustaški pokret od 1918. do 1941. god., 41.

Đakova, nego može pridonijeti i boljem poznavanju djelovanja međuratnog Ustaško-domobranskog pokreta i opće hrvatske povijesti tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća.

Đakovo and the Ustashas in the 1930-ties

SUMMARY

This article emphasizes the activities of „Legija boraca za slobodu i nezavisnost Hrvatske“ (Legion of Fighters for Freedom and Independence of Croatia) In spring 1930 they made a assassination attempt in the train carrying a deputation sent to pay homage to King Alexander in Belgrade. Yugoslav authorities discovered and arrested the majority of Legija-members. In spring 1931 they were taken to court in Belgrade.